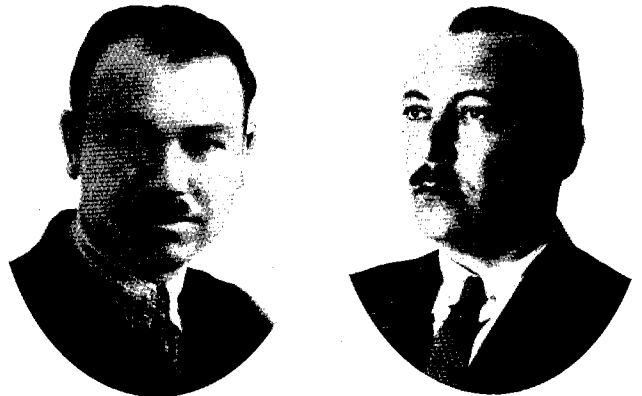

במסעף שרשי הזהות הפלסטינית

יוסף נבו

Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press, 1997, 309 pp.

העיסוק המחקרי בהיסטוריה של התברה הערבית בארץ-ישראל מאז שלהי המאה התשע-עשרה ובמיוחד בהיווצרותה של מודעות לאומית פלסטינית ובהתגבשותה לכלל תנועה לאומית, נכנס לשלב חדש, מואץ, במחצית השנייה של

שניים מבני משפחת הח'אלידים הענפה: מימין מוסטפה אלח'אלידי (1879-1944), שופט וראש עיריית ירושלים. משמאל אחמד סמאח אלח'אלידי (1896-1951), סופר, מתרגם ואיש חינוך

שנות השישים של המאה העשרים. מפנה זה נבע מהתפתחויות פוליטיות - הקמת אש"ף ומלחמת ששת הימים, שהחזירו את הלאומיות הפלסטינית לסדר היום הציבורי - וכן מחשיפת מסמכים מן העשורים הראשונים של המאה בארכיונים בריטיים וישראליים (בין השאר עקב קיצור תקופת החיסיון מחמישים לשלושים שנה). אין

תמה כי היסטוריונים ישראלים ופלסטינים היו בין נציגיו הבולטים של שלב זה.¹ בעשורים הבאים פורסמו מספר עבודות של מתברים פלסטינים שניסו להתמודד עם טיעונו של יהושע פורת כי צמיחתה של הלאומיות הפלסטינית וביטוייה הארגוניים היו במידה רבה תגובה על האתגר הציוני. החיבורים הללו - שנכתבו גם הם על רקע התמורות הפוליטיות בזמנם ומאבקו של אש"ף לבלעדיות בייצוג הפלסטיני - ניסו להוכיח כי זהות לאומית ייחודית פלסטינית החלה להתפתח ולהתגבש במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, עוד לפני שהחלה הפעילות הציונית בארץ וללא קשר אליה. הדובר הבולט של אסכולה זאת הוא מחמד מוסליח.²

ספרו של רשיד ח'אלידי - היסטוריון ידוע של המזרח התיכון מאוניברסיטת שיקגו ונצר למשפחה ירושלמית מפורסמת שהעמידה מתוכה פוליטיקאים מקומיים ולאומיים, אך בעיקר אינטלקטואלים, אנשי מדע, חינוך ותרבות - ממשיך לכאורה את הקו של מוסליח, אולם מרחיק לכת ממנו הן בחשיפת שורשיה העמוקים והמסועפים של הזהות הפלסטינית והן בבירור משמעויותיה המאוחרות יותר.

אחד מטיעונו המרכזיים של ח'אלידי הוא כי ראשית התגבשותה של זהות פלסטינית לאומית וייחודית (בתקופה שפלסטין טרם הייתה יחידה מנהלית אינטגרלית או ישות פוליטית) קדמה להופעת הציונות. אף שהוא איננו מתכחש - כפי שייראה להלן - לתרומתה של הציונות לתהליך זה, קובע ח'אלידי כי הטיעון שהציונות

1 ראה למשל: י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-פלסטינית 1918-1929, ירושלים 1971; עבד אלוהאב אלכיאלי, תאריח' פלסטין אלחדית, ביירות 1970.

2 M.Y. Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism*, New York 1988

ממאה שנים, הוא מייחס למספר גורמים. הראשון – אם לא המרכזי – הוא העימות הנוקב בין הנרטיב הציוני לפלסטיני, עימות שהתפתח בשלב מוקדם בהיסטוריה של שתי התנועות (לאמור: הנרטיב הציוני הוא שגבר בעימות זה, היה לגרסה המוסכמת והמוסמכת של ההתרחשויות ההיסטוריות, גרסה שהציגה באור מעוות, ברוח הציטוט מדבריה של גולדה מאיר, את ההיסטוריה הפלסטינית).

סיבה נוספת לדברי ח'אלידי לקושי להבין את ייחודה של הלאומיות הפלסטינית היא כי הזהות הפלסטינית הייתה תמיד אחת מכמה תחושות

הייתה הגורם העיקרי שעורר את צמיחת הזהות הפלסטינית מתעלם מן התהליך האוניוורסלי שעבר על המזרח התיכון באותה תקופה. גם הזהויות שהתגבשו במדינות החדשות שנוצרו בעקבות ההסדרים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היו מבוססות על נאמנויות קודמות ועל הופעתן של נאמנויות חדשות, כמו במקרה הפלסטיני.

טיוון מעניין נוסף בספר הוא כי הזהות הפלסטינית נתפסה בתודעה הציבורית כדבר חדש, תוצר של התקופה האחרונה (בהקשר זה המתבר מזכיר מספר פעמים את התבטאותה

ירושלים כמוקד
למאבק – מחאה
על רקע כיפת
הסלע נגד מכירת
אדמות ליהודים
שאורגנה בידי
המופתי הירושלמי
חאג' אמין
אלחסיני, 1935

של זהות, הקשורות במוקדי הזדהות אחרים ובנאמנויות אחרות, ברמות שונות: זהות דתית (נוצרית ומוסלמית), עות'מאנית, ערבית, מקומית, אוניוורסלית, שבטית ומשפחתית. ערבים פלסטינים משכילים בעלי מודעות פוליטית לא ראו כל סתירה בין הזדהות עם האימפריה העות'מאנית, עם דתם, עם ערבותם,

האומללה של ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר מיוני 1969 כי 'אין דבר כזה הנקרא פלסטינים... הם אינם קיימים' [עמ' 147, 181, 209, מצוטט מתוך: Sunday Times, 15 June 1969]. את חוסר המודעות, ההבנה הלקויה והפרשנות השגויה לשורשים ההיסטוריים ולתהליך הצמיחה של זהות ייחודית פלסטינית, תהליך הנמשך יותר

עם פלסטין מולדתם, עם מחוז מגוריהם, עם עירם ועם משפחתם.

אף כי מצב זה היה קיים גם בקרב עמים אחרים במזרח התיכון יש לדברי ח'אלידי מרכיבים ספציפיים בהיסטוריה הפלסטינית המייחדים אותה מן ההיסטוריה האזורית הרחבה יותר ומזו של הארצות השכנות: המאבק לנאמנות בין הזהויות השונות (דתית, מקומית, לאומית) היה עז יותר במקרה הפלסטיני, מכיוון שלפלסטינים מעולם לא הייתה עצמאות פוליטית במדינתם. העדר ריבונות לאורך כל ההיסטוריה שלהם מנע מן הפלסטינים שליטה על מנגנונים ממלכתיים ושימוש בכלים כמו חינוך, מוזאוניזם, ארכאולוגיה, בולי דואר, מטבעות ואמצעי תקשורת, שהם כה חיוניים ליצירה, קביעה ואכיפה של אמות המידה של הזהות הלאומית (גם את הישות הפלסטינית בגדה המערבית ורצועת עזה רואה ח'אלידי כמשוללת ריבונות).

ח'אלידי, כיהושע פורת לפניו, רואה בירושלים מוקד חשוב שסביבו התגבשה הזהות הפלסטינית. מרכזיותה של העיר בהקשרים גאוגרפיים, מנהליים, דתיים, רוחניים ופוליטיים משותפת לכל הנרטיבים העוסקים בארץ-ישראל: היהודי, הנוצרי והמוסלמי, הפלסטיני והישראלי. ח'אלידי שזור בכמה פרקים את היווצרותה של הזהות הפלסטינית סביב ירושלים, שהייתה לא רק מרכז מן הסוגים שהוזכרו כי אם גם מרכז חינוכי, אינטלקטואלי ותרבותי.

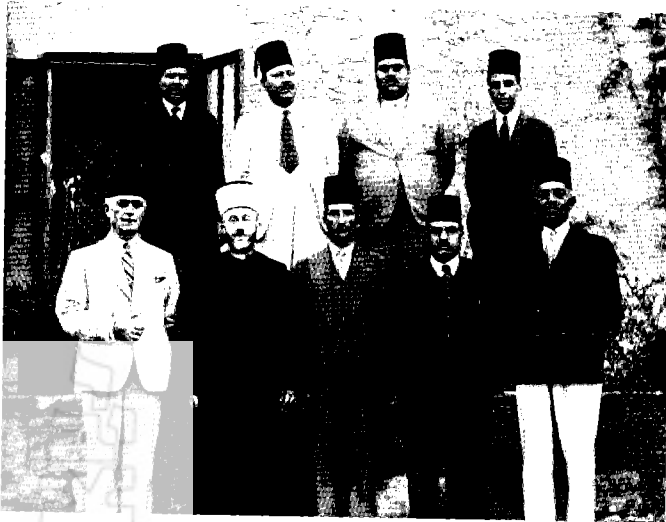
חלקו הראשון (והגדול) של הספר מוקדש לתקופה העות'מאנית. ח'אלידי מאתר גילויים מוקדמים של הזהות הפלסטינית, בעיקר בהתייחסות אל הארץ כולה כאל חטיבה אחת ששמה פלסטין, אף כי לא הייתה קיימת יחידה מנהלית עות'מאנית בשם זה; שכן פלסטין ה'היסטורית' נחלקה בין כמה מחוזות ופרובינציות עות'מאניים. גילוי מוקדם של זהות פלסטינית מוצא ח'אלידי למשל בהתייחסות של

נכבדי ירושלים עוד בשנת 1701 (בהביעם התנגדות לבואו של הקונסול הצרפתי בצידון לעירם) אל ארץ-ישראל כולה כאל יחידה אחת, שכונתה בדבריהם 'ארץ קדושה זאת'. גילוי אחר מאותו סוג יש ברעיון של נגיב עזורי משנת 1908 כי הפרלמנט העות'מאני ירחיב את גבולות סנג'ק ירושלים, על מנת שיכלול גם את חלקיה הצפוניים של פלסטין (עמ' 28-30).

ח'אלידי עומד על תרומת החינוך והעיתונות לתהליך צמיחתה של הזהות הפלסטינית ובוחר להאיר את מורכבות התקופה (מחצית המאה האחרונה של השלטון העות'מאני) באמצעות הביוגרפיות של שני נכבדים מקומיים: יוסף דיא אלח'אלידי ואחיינו רוחי (במקרה או לא במקרה: בני משפחתו של המחבר). קורות חייהם משמשות כאיור לשינויים הפוליטיים והאחרים שהתחוללו אז ומשקפות את היסודות השונים שהיוו את זהותם של נכבדים פלסטינים בתקופת המעבר של שלהי העידן העות'מאני. שניהם היו אנשי חינוך ואקדמיה בעלי השכלה מערבית ושימשו נציגי מחוז ירושלים בפרלמנט העות'מאני (יוסף דיא בשנת 1876, ורוחי לאחר הפיכת 1908). שניהם מילאו תפקידים גם בשירות הדיפלומטי העות'מאני ויוסף דיא אלח'אלידי אף כיהן כראש עיריית ירושלים.

ח'אלידי מבקש להראות כי לאישים הללו ולדומיהם בקרב העלית הירושלמית (לרבות חלק מבני משפחת אלחסיני) היו, נוסף על מחויבותם למסגרת העות'מאנית, גם קשרים ונאמנויות נוספות: סולידריות אסלאמית, ערביות, פטריוטיות פלסטינית, התנגדות לציונות, נאמנות לירושלים, למשפחתם ולסיעותיהם, מחויבויות לקונסטיטוציונליזם ליברלי, לרפורמות מנהליות ולהפצת החינוך. בעיקרון לא הייתה סתירה בין הזיקות השונות שלהם. ערביותם, לדברי ח'אלידי, לא עמדה בניגוד לנאמנותם למדינה

משותפת בין מרכיבי החברה הפלסטינית נוכח האיום החיצוני. העיתונות מילאה תפקיד מכריע הן ב'חשיפת' האיום וביצירת מודעות כלפיו והן בשיקוף הלכי הרוח שנוצרו כתוצאה מפעילות זאת. ח'אלידי מבקש להראות, באמצעות מאמרי העיתונות, עד כמה המורה הייתה בעיני הפלסטינים הסכנה הציונית כבר בעשור הראשון ובראשית העשור השני של המאה.

בעת איחוד השורות - מנהיגי הוועד הערבי העליון, ממשפחות שונות, מוסלמים ונוצרים, אפריל 1936; בשורה הראשונה משמאל לימין: ראג'יב א-נשאשיבי, חאג' אמין אלחסיני, אחמד חילמי, עבד א-לטיף צלחת, אלפרד רוק. שורה שנייה: ג'מאל אלחסיני, ד"ר חוסיין אלה'אלידי, יעקוב אלחסיני, פואד סאבא

שני הפרקים האחרונים של הספר מוקדשים להתפתחויות מאז מלחמת העולם הראשונה. את תקופת הממשל הצבאי הבריטי ואת שנותיו הראשונות של המנדט רואה ח'אלידי כתקופה פורמטיבית בגיבושה של הזהות הפלסטינית. השינויים המהירים שחלו מאז פרוץ המלחמה - עם התמוטטות האימפריה העות'מאנית והכנסת הארץ תחת שלטון אירופי נוצרי - גרמו לשינויים בתחושת הזהות לפחות בקרב האוכלוסייה בעלת המודעות הפוליטית. התוצאה של שינויים אלה הייתה הודעה גדלה והולכת עם פלסטין (שקיבלה גם ביטוי טריטוריאלי מוגדר, מתוכם בגבולות חדשים) ומצב שבו רוב תושביה הערבים של הארץ ראו עצמם כבני

העות'מאנית, בהיותה זהות תרבותית-לשונית יותר מאשר פוליטית. הסתירה היחידה הייתה סביב היחס לתנועה הציונית. בעניין זה אכן התנגדו אישים אלה למדיניות הממשלה.

כפי שכבר צוין ח'אלידי אינו מתעלם מחשיבות האתגר הציוני בעיצוב צורתה הייחודית של הזהות הלאומית הפלסטינית, אך לדבריו תהיה זאת שגיאה חמורה לטעון כי זהות זו הופיעה בראש וראשונה בתגובה על הציונות. הוא מקבל את קביעתם של סטיוארט הל ואחרים לגבי מקומו של ה'אחר' בעיצוב הזהות הלאומית: 'זהות היא, בחלקה, היחסים בינך לבין האחר', 'רק כאשר קיים האחר אתה יכול לדעת מי אתה' (עמ' 9, 147), ומודה כי הציונות היא ה'אחר' שהפלסטינים התייצבו נגדו. בהמשך מראה ח'אלידי כיצד השפיעו ההתפתחויות החינוכיות והתרבותיות על תפיסת הזהות בהקשר של הציונות.

הוא סוקר את גילויי ההתנגדות של הערבים, לפני 1914, להתיישבות היהודית בכלל ולרכישת קרקעות במיוחד. לדבריו 94 אחוז ממוכרי הקרקעות ליהודים, פלסטינים ולא פלסטינים, לא ישבו על הקרקע שמכרו, וכך תרמו לנישול המעבדים השכירים. ח'אלידי טוען כי הפעילות הערבית האלימה נגד היהודים באותה תקופה לא הייתה רק בריונות ופריעת חוק אלא תגובה על הנישול. בכך הוא מנסה להוכיח כי המודעות הפלסטינית והבנת האיום עליה מצד הציונות לא היו רק נחלת העלית העירונית אלא נפוצו גם בקרב הפלאחים.

ח'אלידי מקדיש פרק מיוחד לוויכוח בעיתונות הערבית לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה על הציונות ועל האיום שהיא צופנת בחובה. הדיון המפורט, המלווה בנתונים סטטיסטיים על מספרי המאמרים בנושא שפורסמו בעיתוני הארץ והארצות השכנות ובציטוטים למכביר, אכן משקף תחושה של סולידריות וזהות

השכנות ומאיסתנבול. התוצאה מדברת בעד עצמה: זהו אולי החיבור היסודי והמקיף ביותר הסוקר ומנתח את תולדות התגבשותה של הזהות הלאומית הפלסטינית, בהקשרים המקומיים והאזוריים, האידיאולוגיים והמעשיים.

ח'אלידי אינו מתעלם מן 'האחר'. הוא מבין, אם כי לא תמיד מקבל, את הצד הציוני-ישראלי, ומודע לאמונותיו וחששותיו. הוא איננו חוסך מן הישראלים את שבט ביקורתו, אך אינו מהסס לבקר גם את בני עמו. אגב דבריו על האובססיה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית והארכאולוגיה הישראלית למצוא הוכחות לנוכחות יהודית בארץ-ישראל, הוא מודה שאובססיה כזאת היא גם נחלת הפלסטינים. הוא אף 'נזף' במנהיגות הפלסטינית. שלפני 1948 וזו של אש"ף, על גטייתה לתאר תבוסות כניצחונות (עמ' 195-197).

בהקשר של הפוליטיקה העכשווית וההתפתחויות העתידיות ח'אלידי מבטא גישה פרגמטית לפשרה טריטוריאלית והיסטורית, ועל כך יצא עליו קצפם של עמיתים ערבים.³ אך גם אצלו מרובים חוסר הוודאות והספקות, ואלה מתמצים בשאלה שהוא מציג בסוף הספר: 'האם ההצלחה המוגבלת עד מאוד [של הרשות הפלסטינית עד עתה] תוכל להפוך בסיס לבניית דבר בר-קיימא, משהו שיאפשר אולי חזרה מכמה מכישלונות המאה האחרונה ויאפשר בסופו של דבר להשיג הגדרה עצמית, מדינה ועצמאות לאומית, אשר הן, כך לימד אותנו העולם המודרני, "המצב הטבעי" עבור עמים בעלי זהות לאומית עצמאית, כמו הפלסטינים' (עמ' 209).

לסיכום, זהו ספר חשוב ומעניין. אף כי ניתן להתווכח עם כמה מטיעונו ולא להסכים עם כל קביעותיו, הוא מומלץ לקריאה, בייחוד לישראלים ולפלסטינים.

3 ראה למשל את ביקורתו של אליה זרייק על הספר בתוך: *IJMES*, 30 (1998), pp. 300-302.

קהילה אחת מאוחדת. זהות זאת לא מנעה מהם, כמו בתקופה הקודמת, להשתייך גם למסגרות רחבות יותר כמו ערביות או אסלאם.

המחבר חותם את הדיון במה שהוא מכנה ה'היעלמות' וה'הופעה מחדש' של הזהות הפלסטינית. התקופה שבין שתי נקודות ציון אלה, בין 1948 ל-1964, מכונה בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית 'השנים האבודות', אולם לדברי

מחנה פליטים
בנהר אלבארד
שבלבנון בשנה
הראשונה לקיומו

ח'אלידי דווקא אז נשמרה ונשתמרה הזהות הפלסטינית במחנות הפליטים. בסוף הספר סוגר ח'אלידי מעגל ומעלה היבט עכשווי של שאלת הקשר בין הציונות לבין הזהות הפלסטינית. זהות זאת לדבריו אינה מוגדרת ולא הוגדרה בעבר רק על ידי הסכסוך עם הציונות ומדינת ישראל. יש לה היבטים רבים נוספים, שלגביהם על הפלסטינים לקבל החלטות בעצמם, למשל מה הם גבולותיה של פלסטין וכיצד לגשר בין הזיכרון ההיסטורי למציאות הפוליטית.

הספר כתוב בכישרון רב, מתועד בצורה מרשימה, בין היתר במסמכים שטרם ראו אור ואשר נלקחו מספריות, מאוספים ומארכיונים משפחתיים של בני העלית הירושלמית (לרבות משפחת ח'אלידי). כמו כן סקר המחבר בקפידה רבה אלפי גיליונות של עשרות עיתונים מארץ-ישראל, מן הארצות